

GRANASZTÓI GYÖRGY

Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal*

Mikor kezdett el foglalkozni a feudális-kori magyar agrárfejlődés és a második jobbágyság problémakörével? Kérem, mondjon el néhány részletet arról, hogyan fogalmazódott meg Önben az ún. „elkanyarodási koncepció”.

Ahogy ezt már egyszer-másszor elmondtam, a problematikával voltaképp az 1930-as évek végén, közelebből 1938–39–40-ben kezdtem el foglalkozni. Persze akkor ez még nem szabatos kérdésfeltevés volt, hanem kettős indítás, ami azért végül is ehhez a problematikához vezetett. Az egyik indítás erőteljesen szakmai volt, nevezetesen: Domanovszky Sándornak, néhai nagyon tisztelt tanáromnak az indítása, aki, mint ismeretes, az 1920-as évek végétől, a 30-as évek elejétől fogva tanítványainak vagy tanítványai egy részénél azt a feladatot adta, hogy a késő-középkori, koraiújkori magyarországi nagybirtokkal foglalkozzanak. A magyar nagybirtoknak az a sajátosságával, amit Domanovszky Sándor és vele egy időben Szeffű Gyula egyaránt fölismert, hogy ti. ez voltaképpen beiktatódik, csatlakozódik ilyen vagy amolyan módon abba a kérdéskörbe, amit a német tudományosság Georg Friedrich Knapp óta a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* problematikájának nevez. A *Gutsherrschaft*-nak a kelet-elbai, az Elbától keletre eső területeken jelentkező formáit a német szakirodalom már Knapp óta – számos kiváló kutatón, Caron, Fuchson, Maybaumon és másokon keresztül – megvilágította a keletnémet fejedelemségekre vonatkozólag. Nálunk minderről kevés adat áll rendelkezésre az irodalomban, és professzoromnak az volt az invenciója, hogy a magyarországi nagybirtok 16–17. századi fejlődése valahogy ebbe a fejlődésmenetbe vág, ennek egy sajátos variánsa. Tudjuk, hogy ezzel egyidejűleg Szeffű Gyula is hasonló véleményhez jutott, amikor új és most nem vitatandó megvilágításban írta meg a 16. századi magyar nagybirtok szerepét. A nagybirtoknak arról a bizonyos honmentő szerepéről van szó, amibe a 16. századi magyar nagybirtokosok majorságépítő, allodizáló tevékenységét nagyon kevés forrásanyag alapján, ám annál nagyobb beleéléssel építette be Szeffű Gyula. Más kérdés – itt most ne firtassuk –, hogy ez a gazdasági tevékenység a szekfűi koncepció keretében voltaképpen a magyar nagybirtok nemzetfenntartó, történeti szerepét volt hivatott alátámasztani.

Visszatérve Domanovszky Sándorra, ő professzori tevékenységének az első időszakában tanítványait a középkori Magyarország külkereskedelmének különböző témái felé terelte, ami szintén jelentős lépés volt, mert a magyar gazdaságtörténet nemzetközi helyét és beágyazódását segítette, fiatal kutatók munkálatait által, megvilágítani. A nyugatra irányuló magyar külkereskedelmet például Pleidell Ambrusnak osztotta ki, ő maga foglalkozván az északi iránnyal, a szepesi városok árumegállító jogával; Fekete Nagy Antalt pedig a magyar-dalmát kereskedelem felé fordította; és – hogyan és miként – ezt én már nem tudom, ez még megvizsgálendő tudománytörténeti kérdés – Paulinyi Oszkár is ekkor indult el abban az irányban, hogy a középkori magyar réztermelés, a magyar aranytermelés nemzetközi

*1981 őszén hosszabb beszélgetést folytattam Pach Zsigmond Pállal, melynek során személyes, szakmai és általánosabb, tudományunkra vonatkozó témákat érintettünk. Terjedelmi okokból sajnos csak egy általam kiemelt hosszabb rész közlésére van mód folyóiratunkban. Felhívom azonban a személyes vonatkozások iránt is érdeklődő olvasó figyelmét arra az interjúra, melyet a Népszabadság közölt Pach Zsigmond Pál hatvanadik születésnapja alkalmából (Népszabadság, 1979. október 4. „A múlttól írunk, de a jelenhez szólunk”). – G. Gy.

jelentőségéről értekezék, és megpróbáljon a magyar külkereskedelem egészéről a középkor végén – értve ez alatt a 15. század második felét – átfogó képet adni a Domanovszky által szerkesztett Magyar Művelődéstörténet megfelelő kötetében.

A következő lépés – Domanovszky Sándor részéről – az agrártörténethez kapcsolódott, megindította a „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” című sorozatát, amelyben a 15–18. századi agrárfejlődésre irányította tanítványainak a figyelmét. Alapvetően éppen a majorsági problematika, a Gutswirtschaft, a Gutsherrschaft kérdésköre került most már elsődleges hazai forrásanyagokon keresztül megvilágításra; olyan munkák foglalkoztak velük, amelyeknek a forrásértéke – mindmáig – jelentős.

Domanovszky professzor – ez nagy megtiszteltetés volt számomra – úgy ítélte meg, hogy én is ehhez a munkához járuljak hozzá, mégpedig az Orczy-birtokok gazdálkodásának a vizsgálatával, a 18. század második felében. Én akkor elég sok időt szenteltem ennek az izgalmas kutatásnak; ám, sajnos mégsem eleget, mert olyan évek jöttek közbe, amelyek a magyar gazdaságtörténet tudományos kutatásának nem föltétlen kedveztek, és amelyek a magyar gazdaságtörténetnek egy olyan kezdő kutatóját, mint én – hogy úgy mondjam – más teendőkre szólították el: munkaszolgálatra való többszöri behívásom az, ami miatt én ezekben az években csak időközönként foglalkozhattam a témával. Azután mégis benyújtottam a munka eredményét, és ez volt történelemből a szakdolgozatom: az Orczy-birtokok ipari gazdálkodása a 18. század második felében. Az uradalomnak szoros értelemben vett agrárviszonyaira, valamint a magyar nagybirtokon belüli sajátos ipari formákra vonatkozóan már sok mindent fel tudtam kutatni, de a feldolgozásra sajnos nem volt módom, mert minden erre vonatkozó anyagom 1944-ben tönkrement, elveszett.

Másik, nem kevésbé fontos indítatásom a következő: felső gimnazista és kezdő egyetemista koromban természetesen fölébredt érdeklődésem az akkori magyar jelen iránt. Az akkori magyar jelennek – ezt nem kell itt nekem részletesebben taglalnom – egyik legjellegzetesebb vonása az volt, hogy tovább élt benne a nagybirtokrendszer, méghozzá Nyugat–Európától, mind Angliától, mind a nyugat-európai kontinentális országoktól eltérő módon, azon a sajátos úton-módon, amit – ahogy már az idő tájt megtudtam – Lenin porosz útként jellemezett. A magyar nagybirtok a maga fojtogató szorításába vonta a magyar társadalmat, elsősorban természetesen a széles paraszti, falusi rétegeket, de szorítása kihatott az egész magyar társadalom akkori életére. Az egyik legélesebb ellentmondás a feudális eredetű nagybirtok és a nincstelen vagy kisbirtokú agrárnépesség ellentmondása volt a 30-as években, a 40-es évek elején, Magyarországon. Természetes, hogy egy bölcsészhallgató, kiváltképpen olyan, aki igen szerény anyagi körülmények közül került ki, és akinek a szociális és fizikai talaja szintén igen bizonytalan volt, tehát egy ilyen fiatalember szükségképpen érdeklődéssel és izgalommal fordult azokhoz a nagy kérdésekhez, amelyeket az akkori magyar jelen mint igen sürgősen megoldandó kérdéseket állított a magyar progresszió elé; ha pedig ráadásul történészhallgató volt az illető, akkor az aktuális problémák történeti gyökerét is meg akarta érteni. Rendkívüli izgalommal figyeltem hát ez időben a népi írók idevonatkozó írásait, sőt abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy az egyik egyetemi diákszervezet révén kapcsolatba jutottam a Kommunisták Magyarországi Pártjának egy olyan szervével, amelynek keretében szemináriumokat is volt módom hallgatni, mégpedig – ez utólag derült ki – Ságvári Endre vezetése alatt. Csak a pontosság kedvéért jegyzem meg: kapcsolatba kerültem a KMP-vel, de nem voltam illegális párttag.

Itt tehát egy másik rálátást kaptam azokra a kérdésekre, amelyek szakmailag foglalkoztattak: a népies és a marxista értékelésben a sok különbség dacára is az egyik központi kérdés a nagybirtokrendszer volt.

Valóban, e szerencsétlen és tragikus korszakban mondhatni szerencsés indítatásom volt – a „szerencsés” szót persze 'sajátos értelemben használom –, hiszen ugyanakkor, amikor szakmai motivációt kaptam, politikai-szociális motivációt is kaptam.

Felteszem akkor a kérdést, az a probléma, amelyet ebben a nagy művében vizsgált, ilyenformán aktuális jelenkori, mélyen átélt problémákból fakadt-e vagy pedig fokozatosan, a jelenkori aktuális politikai problémáktól eltávolodva fogalmazta-e meg a fontos történeti-történetirői kérdésfeltevést.

Szakmai szempontból a kérdés fontosságára, mint előbb jeleztem, tanulmányaim során ráébredtem. Politikai szempontból a kérdés jelentőségét saját bőrömön éreztem. A kettő egymással találkozott. És ne vegye szerénytelenségnek, ha azt mondom, tevékenységemnek mindmáig egyik fő

mozzanatát talán abban jelölhetem meg: úgy sikerült és úgy alakult, hogy a szakmai és politikai motívumok egymást erősítették, egymásra hatottak. Azt hiszem, hogy szerény eredményeimet nem érhettem volna el, ha nem úgy megy az egész életem a nagy korszakváltás, korforduló után, 1944–45-től kezdve, hogy egyszerre próbáltam tudományos kutatással foglalkozni, és próbáltam közéleti, ha úgy tetszik, politikai tevékenységet folytatni. Én úgy érzem, hogy ez – mint előbb említettem – „szerencsés” dolog volt, jóllehet természetes. Tudjuk jól, a két tevékenységi kör elválik egymástól és időben korlátozza egymást. Mégis néhány évtized tapasztalata alapján azt mondhatom; a két dolognak én főként nem egymást korlátozó, hanem egymást kiegészítő és termékenyítő hatását éreztem.

Ami a történeti kérdésfeltevés megfogalmazását illeti, nem volt nehéz meglátni, hogy történeti, gazdaságtörténeti és történetpolitikai irodalmunk valahol ott, 1490 és 1541 között, keresi a magyar fejlődés eltérülésének forrásvidékét. A központi hatalom gyengülése Mátyás után, a parasztfelkelés és annak nemcsak véres, hanem jogilag és későbbre kihatóan is súlyos megtorlása, azután Mohács, a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország három részre szakadása: mindez olyan esemény-együttes, amelyikben, amelyik körül – persze ez későbbi megfogalmazásom, de a lényegét már évtizedekkel ezelőtt értenem lehetett – kitapinthatjuk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának a kezdetét. Látnivaló volt: ezzel az eseménysorozattal kezdődik a magyar fejlődés drámai, sőt tragikus irányvétele. Mai megfogalmazásban: a feudalizmus érett szakasza és bomlási periódusa közé itt Magyarországon beiktatódott a feudalizmusnak egy kései szakasza is, amelyik még nem hozta meg a középkori rend bomlását, sőt éppenséggel a feudális viszonyoknak a megerősödését, újravelenedését, újabb alakját, „második kiadását”: azt a bizonyos „második jobbágyságot” jelentette, ami az utóbbi évtizedekben a magyar és szomszédországokbeli kutatások olyan fontos tárgya lett. Az elbicsaklásnak, a törésnek, az egész 1490–1526–1541 közötti problémakörnek, a korábbi magyar történeti irodalomban plasztikus ábrázolásai és elemzése vanak, Horváth Mihálytól egészen Szekfű Gyuláig, hogy a korábbiakat és a későbbieket ne említsem. Közelebről nézve arról van szó, hogy a magyar történetírás, gazdaságtörténetírás fő képviselői és fő irányzatai bizonyos értelemben aszerint csoportosultak, aszerint kristályosodtak ki, hogy ebben a nagyon komplex és drámai eseményláncolatban – 1490-től 1541-ig – melyik létszemlet emelték ki és hangsúlyozták. Én úgy látom, hogy Horváth Mihály – akinek a magyar polgári történetírás és gazdaságtörténetírás megalapozásában rendkívül nagy, sőt szerepe – ebből az egész komplex eseménysorból döntően a központosított monarchia kísérletének a bukását, az oligarchia és a rendek túlhatalmát, a feudális anarchiát emelte ki. Az 1526 utáni időszakot is – az 1526–41 közötti értem – lényegében olyan módon jellemezte, ahogy ez egy modernebb fogalmazásban Nemeskürtynél tért vissza nem is olyan rég. Vagyis a fő gondolatok: a centralizáció bukása; gyenge központi hatalom; ha lett volna időnk, nyilván jött volna megint egy erélyes egyéniség a gyenge „lengyel” királyok után, de hát nem volt időnk a török miatt; Mohács után pedig tovább tozódott az úri önérdék és anarchia.

És most lépünk egy nagyot: Acsády Ignáchoz. Acsády, aki először írta meg a magyar jobbágyság történetét, ebből az egész problémakörből 1514-et, 1514 megtorlását emelte ki. Lényegileg azt mondotta, hogy amikor leverték a parasztfelkelést, majd röghözkötötték a jobbágyságot, akkor érdekelte tette őt a haza védelmében – méghozzá egy olyan időszakban, amikor a haza a legsúlyosabb külső fenyegetésnek volt kitéve. Acsády rámutatott: nem magyar specialitás, hogy leverték a parasztháborút; nem magyar az sem, hogy megtorolták; de mindez olyan vészterhes történelmi időpontban történt nálunk, hogy kihatott egész további sorsunkra. Acsády értelmezését igen fontosnak tartom, ez valóban jelentős szempont. Ám rögtön felmerül a kérdés: igen, Nyugaton is leverték, nálunk is leverték a parasztfelkelést; de a következő fejlemények merőben mások: a *jacquerie*, a Wat Tyler-felkelés után Nyugaton a feudális fejlődés olyan szintje következett, amely a *servage* fellazulását, a *villeinage* eltűnését hozta; nálunk viszont a Dózsa utáni korszak éppen a jobbágyság „második kiadását” hozta. (Igaz, nem rögtön. S hadd tegyem hozzá – mintegy zárójelben: az elmúlt évtizedek történeti kutatásának fontos eredményét látom abban, hogy bemutatta, mennyire nem rögtön vált valóra a röghözkötés, az 1514-es megtorló törvény, s hogy a 16. században még sok vonatkozásban virágzását láthatjuk a paraszti árutermelésnek.) De van itt egy második kérdés is Acsády értelmezésével kapcsolatban: hát Lengyelország? Ismeretes, Lengyelország mutatja a legtöbb analógiát a magyarhoz a középkor végén, a korai újkorban. Nos, Lengyelországban nem volt nagy parasztháború ebben az időben, még kevésbé volt levert parasztháború, mégis a korabeli lengyel

társadalmi-gazdasági fejlődés rendkívül sok hasonlóságot mutat a miénkkel, irányvétele szintén, és még élesebben, a második jobbságához vezetett.

S most lépünk tovább a magyar gazdaságtörténeti irodalomban: Takáts Sándor felfogásához, aki viszont az egész komplexumból a Habsburgok elnyomó gazdaságpolitikáját emelte ki. Vagyis míg Horváth Mihálynál az elbicsaklás döntő oka az, hogy a centralizáció elbukott, Acsádynál pedig az, hogy a jobbságfelkelést leverték és megtorolták, addig Takáts Sándor már a Habsburg-elnyomást tekinti újkori fejlődésünk fő gátjának. Így juthatunk el ezután egészen Szekfű Gyuláig, aki – persze nem történetírói előzmény nélkül – mintegy megfordította Takáts ábráját, szinte szó szerint a következőket mondván: „A magyar történelem minden későbbi bajának, minden későbbi szerencsétlenségének a kútfeje a török hódítás volt és nem egyéb.” Mindezeknek az eltérő nézeteknek a számbavétele és elemzése sok érdekes historiográfiai és kutatási feladatot adott és ad számomra.

Főképpen pedig annak szükségességéről győzött meg, hogy Magyarország kora újkori történeti sorsát ne önmagában, elszigetelten nézzem, hanem próbáljak összehasonlító módszerrel, közép–kelet-európai aspektusból tekinteni a hazai fejleményekre. Ennek a nézetnek – hogy ti. a magyarországi fejlődés eltérülése csak egy közép–kelet-európai szemléleten belül érthető meg igazán – ugyancsak jeles képviselői voltak a korábbi magyar történeti és történetpolitikai gondolkodásban. Berzeviczy Gergelyben látom az első szószólóját annak a felfogásnak, amely a török hódítás és a Habsburg-elnyomás súlyos következményeit felmutatva, Magyarország és más közép–kelet-európai országok történeti sorsát együttesen is tekintetbe vette. Berzeviczy megpróbálta ezt a közös sorsfordulatot összefüggésbe hozni azzal, hogy míg a középkori világkereskedelem fő útvonalai, az „ázsiai-európai kereskedelem” szárazföldi útjai átvezettek Magyarországon és más közép–kelet-európai országokon (főképp Erdély, Magyarország, Lengyelország szerepel nála), addig később a fő kereskedelmi útvonalaknak a világtengerekre való áttolódása folytán Közép–Kelet–Európa országainak a fejlődése visszaesett. Ez a szemlélet – hogy megint egy nagyot lépjek – fejlettebb és kidolgozottabb formában Révai József tanulmányaiban tért vissza. Révai azt írja, hogy valamennyi ország, amelyik az újkor elején végiszervenvedte a kereskedelmi útvonalaknak a Mediterráneumból az Atlantikumba való áttolódásának hatásait, a városfejlődés, általában a polgári életviszonyok megrekedését mutatja. Ezekben a kapitalizmus normális útja helyett egy elpolgárosodó feudalizmus kezdett kialakulni. Irodalmunkban először kétségtelenül Révai adott marxista értelmezést ennek a bizonyos elkanyarodásnak.

Miért mondtam el mindezt? Mert így torkollik a magyarországi fejlődés elbicsaklásának problémája, ennek közép–kelet-európai szemléletű vizsgálata a nyugat-európai és kelet-európai fejlődés koraujkori szétágazásának problémájába. Most nem taglalom azt a kérdést, hogy Nyugat- és Kelet-Európa fejlődése a korábbi századokban, a középkorban hogyan viszonyult egymáshoz, mennyiben maradt el akkoriban, vagy tért el genetikusan Közép–Kelet–Európa fejlődése Nyugat-Európától; itt nekem megvan a magam-véleménye, amit többször leírtam és talán hamarosan ismét kifejtek. A számos eltérő nézet azonban abban megegyezik, hogy a kontinens nyugati és keleti része között a rés vagy a szakadék kitágult a 15. század végétől a 17. század első feléig terjedő időszakban. Így a korabeli magyar fejlődés része egy kelet-európai, pontosabban közép-kelet-európai fejlődési folyamatnak, a magyarországi fejlődés elkanyarodása pedig része Nyugat-Európa és Kelet-Európa fejlődési útja szétágazásának. Ezzel kezdtem el tehát foglalkozni már az 50-es években, ebből jött ki a *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században* című könyvem, amelyben megpróbáltam tipizálni a nyugat-európai agrárfejlődés fő variánsait, valamint a kelet-európai, közép-kelet-európai és ezen belül a magyarországi fejlődés variánsait.

Ehhez a munkához, ami elég sok időmbe telt, szorosan kapcsolódott a további kutatási feladat: a fő kereskedelmi útvonalak áttolódásának problémája. A közéletű felfogás szerint – mint láttuk, Berzeviczy és Révai szerint is – ez az eltolódás nagy negatív irányú visszahatást gyakorolt a mi közép-kelet-európai térségünkre. Akkor pedig meg kellett vizsgálni: igaz-e az, hogy Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése előtt valóban a fő nemzetközi kereskedelmi útvonalak mentek át Közép-Kelet-Európában? Ez viszont nem egyéb kérdés, mint a középkori ún. Levante-kereskedelemnek a kérdése. Meg kellett tehát vizsgálni: áthaladtak-e a levantei kereskedelem útvonalai a közép-kelet-európai országokon, köztük elsősorban Magyarországon? Ekkor jutottam néhány tanulmányomban arra az eredményre, hogy a 14–15. században a középkori ázsiai-európai világkereskedelem fő útvonala az a déli útvonal volt, amelyik a Földközi-tenger keleti medencéjébe, főként Bejrutba és Alexandriába torkollott, onnan a mediterrán hajózás, itáliaiak hajói vitték az árukat túlnyomóan

Velencébe, a levantei áruk fő elosztási központjába, ahonnan szárazföldön, tengeren, folyami útvonalakon kerültek el Európa legnagyobb részébe. Ez volt a középkori nemzetközi kereskedelemnek az a fő útvonala, amelyiknek ilyen meg olyan kiágazásai nagy mértékben hozzájárultak az észak-itáliai meg a flandriai korai kapitalista körzeteknek a fejlődéséhez, a kettő között a dél-német városokéhoz. Ehhez viszonyítva a 14–15. században az akkori világkereskedelemnek nem jelentéktelen, de mégis csak mellékútvonali vezettek a Fekete-tengeri genovai kolóniákhoz, kivált Kaffához, innen azután Kilián, illetve Mauro-Castron át szárazföldön Erdélybe, Magyarországra, illetve Lengyelországba. Ezek az északi mellékutak kétségtelenül hozzájárultak a kereskedelem fejlődéséhez, a gazdasági fejlődéshez, a városfejlődéshez az említett országokban, nem utolsósorban a dél-erdélyi szász városok, Brassó és Nagyszében, kiváltképpen Brassó középkorvégi felfutásához, amelyik itt a Fekete-tenger felől és talán a 15. század második felében már Konstantinápoly felől is jövő levantei áruknak egyik jelentős átmenő állomása lett. Egészében véve azonban szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy ezek mellékágak voltak a középkori levantei kereskedelemben, s bár a középkori világkereskedelemben tagolódtak a 14–15. században, lendületet is adtak a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődésének, városfejlődésének, s később, amikor ezeknek a nagy ívű kereskedelmi útvonalaknak a forgalma ellankadt, a változás hozzájárult ahhoz, hogy a régió „álmos vízzé” váljon, – fő okát azonban nem jelenthette a közép-kelet-európai régió elmaradásának a 16–17. században.

Az elmúlt években gyakran esett szó arról, szinte divatos lett, hogy az európai, sőt a világ-gazdaság történetét „centrum-periféria” viszonylatában és hosszú időtartamban kell vizsgálni. Viták dúlnak pl. Immanuel Wallerstein híres könyvei körül. Ezekkel kapcsolatban és kívülrőlként azt szeretném megjegyezni: feltűnt nekem, hogy a lelkes méltatásokból az Annales és köre szinte kivonta magát. Úgy érzem, kikerülhetetlen a kérdés: az Ön által megfogalmazott interpretáció, mely Kelet- és Nyugat-Európa evolúciójának hosszú időtartamú, eltérő hullámszámaival kapcsolatban szintén átfogó igényű volt, mennyiben különbözik a centrum-periféria-elképzeléstől, és hogyan látja ma a választ az Ön által annak idején megfogalmazott kérdésre?

Hadd kezdjem azzal: a történeti irodalom Rankétól egészen a *Cambridge Economic History of Europe* 1967-ben megjelent IV. kötetéig, amelyik a 16–17. századdal foglalkozik, lényegében kétféle álláspontot foglalt el Nyugat- és Kelet-Európa fejlődéstörténeti viszonyát illetően. Az egyik álláspont, amelyik már Rankénál igen határozottan kifejtésre került, nem gazdaságtörténeti jellegű. Ranke fejtegetéseinek fő gondolata, hogy a germán-román világ volt az, amely lerakta az európai fejlődés alapjait, míg Közép-Kelet-Európa szlávjai és magyarjai inkább csak passzív szemlélők voltak, akiken átgűrűztek, áthullámoztak a nyugati hatások. Ez a felfogás ilyen vágy olyan formában tovább élt; még Toynbee is, aki századunk 30-as, 50-es éveiben nagy hatást gyakorolt tizkötetes világtörténeti áttekintésével, bár gazdagabb érvrendszert használt, hasonlót sugallt. A másik álláspont, a gazdaságtörténeti irodalom felfogása, szintén meglehetősen tartósnak bizonyult, egészen a *Cambridge Economic History* említett 1967-es IV. kötetéig. Többé-kevésbé azt olvashattuk valamennyi polgári és számos marxista gazdaságtörténésznél az 1960-as évek elejéig, világnyelveken megjelenő munkákban, hogy a nagy földrajzi felfedezések, a kereskedelmi útvonalaknak az Atlantikumba való áttolódása, a gyarmatosítás, a világtengeri vállalkozások, az ezekből fakadó pénztőkefelhalmozás előrelendítették a kedvezőbb helyzetből induló Nyugat-Európa atlanti-parti országainak a fejlődését, viszont Európa más részei, Közép-Kelet-Európa, amelyek nem vettek részt a fölfedezésekben, világtengeri vállalkozásokban, nem részesedtek a gyarmatosítás hasznában, és különben is kedvezőtlenebb helyzetből indultak, óhatatlanul elmaradtak, annál is inkább, mivel a középkori ázsiai-európai világkereskedelemben azok a szárazföldi útvonalai, amelyek rajtuk vezettek keresztül, a Jóreménység fokának körülhajózása után lehanyaglottak. Vagyis, a közkeletű értelmezések szerint a világgazdaság kialakulása, ezen belül a nyugat-európai nekilendülés, a koraiújkori századokban két tényezőből adódott: a nyugat-európai országok belső fejlődéséből és a tengerentúli gyarmatosításból. E két mozzanattól fejlesztették ki a magyarázatokat, és ezzel indokolták azt is, hogy Közép-Kelet-Európa a kialakuló újkori világgazdasági rendszerből lényegében kimaradt, és ezzel le is maradt.

Az utóbbi évtizedek kutatásai ehhez képest nagy novumot jelentenek. Hadd utaljak arra, hogy a *Cambridge Economic History of Europe* V. kötete, amelyik 1978-ban, tehát jó évtizeddel később mint a IV. jelent meg, és még mindig a 16–18. századdal foglalkozik, már sokkal nagyobb teret szentel

Közép-Kelet-Európa viszonylatának, és már sok mindent fölhasznál a közép-kelet-európai országok legújabb történetírásának, marxista gazdaságtörténet-írásának eredményeiből is. Ugyanilyen fontos az is, hogy az utóbbi évtizedekre esett a francia gazdaság- és társadalomtörténet, az, *Annales*-kör egyik legkiválóbb tagjának, Fernand Braudelnek, mondhatni, újravirágzása, aki a gazdaságtörténeti irodalomban – azt hiszem, bizvást állíthatom – mérföldkövet jelentő *Méditerranée*-ja után kiadta, írhár, három kötetben, *Civilisation matérielle Économie et Capitalisme* c. nagy művét is. Itt kérem már globális szemléletről van szó, itt a látókörből már nem esik ki Közép-Kelet-Európa, és a világgazdaság kialakulása már széles perspektívában kerül megvilágításra. Ha vannak is e monumentális művel szemben kritikai fenntartásaink, vitathatatlanok Fernand Braudel nagy érdemei a modern világgazdaság újszerű tárgyalásában. És itt jutunk el az Ön kérdésének további részéhez, Immanuel Wallerstein nagyszabású munkálkodásának megítéléséhez: a haladó szellemű és igen szellemes amerikai történész, gazdaságtörténész, történetpszichológus, szociológus tevékenységéhez. Az attributumok halmozásával a szerző sokoldalúságára, nagyvonalúságára, sok irányból nyert öszönzéseire is utalni kívánok, – arra a széles körű tájékozottságra, amelyik igen imponáló. Wallerstein, mint ahogy első nagyobb kötetének az előszavában is jelzi, igen sokat köszönhet Braudel indításainak. Ő – Wallerstein – voltaképpen a jelent akarta megérteni, és a jövő perspektíváit akarta a maga módján feltárni; így jutott el – és ez is kitűnő dolog – ahhoz, hogy a mai modern világgazdaságot és a jelen problematikáját csak mély történeti visszatekintéssel lehet megérteni. 1974-ben jelent meg *The Modern World System*, c. könyve, amelynek igen fontos az alcíme: „Kapitalista mezőgazdaság és az európai világgazdaság kezdetei a 16. században”. Wallerstein tehát a kapitalista mezőgazdaság eredetét vizsgálva és a braudeli ösztönzésektől segítve eljutott ahhoz az alapvető megállapításhoz, hogy a 15. század vége, a 16. század a modern világgazdaság rendszerének keletkezési időszaka, és hogy ettől az időtől kezdve voltaképpen egy-egy ország vagy egy-egy régió gazdasági-társadalmi fejlődését nem lehet önmagában, hanem csak e rendszeren belül szemlélni. Ez az, amit én a nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15–17. századi áthelyeződéséről írott tanulmányomban (e tanulmányt 1968 elején a Magyar–Francia Gazdaságtörténeti Kollokviumon Budapesten, majd 1968 kora őszén Bloomingtonban a IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson mutattam be) úgy fejeztem ki, hogy a nyugat-európai és kelet-európai fejlődésnek ama bizonyos szétágazódását a 16–17. században nem lehet másként megérteni, csak úgy, hogyha ezt a modern világgazdaság kialakulási folyamata részeként értelmezzük, ha ezen a folyamaton belül elemezzük. Ezért is fogadtam olyan izgalommal és érdeklődéssel Wallerstein említett első kötetét, amelyik valóban nagyon szuggesztíven fejezi ki ugyanezt a gondolatot. Természetes, hogy az amerikai szociológus érdeklődése nem az, mint egy magyar historikusé, mégis ugyanazt a kérdést interpretálta sokban hasonlóan. Abban az 1968-as szerény tanulmányomban körülbelül azt mondtam, hogy a kialakuló modern világgazdasági rendszernek három fő tényezője, három fő alkotórésze volt: a nyugat-európai központ gazdasága, a közép-kelet-európai háttér gazdasága és a tengerentúli gyarmati gazdaság.

Wallerstein említett első kötetében maga is a modern világgazdasági rendszer kialakulásának három fő tényezőjét jelöli meg. Az első kettő, nevezetesen: a „core” (belső mag) vagy „centrum”, valamint a „periféria” vagy „háttér” (függelék) fogalmak a közgazdaságtanból, közelebbről az elmaradott országok gazdaságának úgynevezett fejlődés-elméleteiből voltaképpen már a század elejétől ismert és kiváltképpen a második világháború utáni időszakban gyakran használatos kifejezések. A harmadik kifejezés igazi wallersteini lelemény; a „félperiféria”. Számomra a „centrum” kifejezés semmi problémát nem okozott, és lényegében nem is okozhatott, mert azonos hullámhosszon mozogtunk. Problémát jelentett ellenben a „periféria” értelmezése, de erre kicsit később térek vissza, mert ebben látom Wallerstein koncepciójának legvitathatóbb mozzanatát. A centrumot azok a bizonyos tőkésedő atlanti-parti övezetek alkotják: Anglia (főképpen Dél- és Kelet-Anglia), Németalföld és Észak-Franciaország. A perifériát a Wallerstein-féle felfogásban egyrészt Közép-Kelet-Európa, másrészt Spanyol- (és Portugál-) Amerika jelenti a 16. században. A félperiféria pedig az Ibér-félsziget, Dél-Franciaország és Itália.

Mint azóta kiderült, a közgazdasági irodalom élénken bírálta a félperiféria-megjelölést Wallersteinnél, mert ennek a fogalma elmosódik. Így szokott ez általában lenni a „köztes” fogalmakkal. Ha valaki a centrum és a periféria közé beiktat egy közbenső fogalmat, akkor annak az egzakt meghatározása biztosan nehéz lesz, és ezért nyilvánvalóan bírálják majd. Én viszont a félperifériában látom Wallerstein gondolatmenetének egyik legfontosabb mozzanatát. Azért is jegyeztem meg az

előbb, hogy könyve első részének az alcíme nagyon fontos (A kapitalista mezőgazdaság keletkezése a 16. században), mert ő a világgazdaság három általa megkülönböztetett övezetét vagy térségét részben éppen a 16. századi mezőgazdasági termelés alapvetően különböző formáival jellemzi. A centrumot egyrészt a szabadparaszti-parcellatulajdonosi tendenciák előrehaladásával, másrészt a tőkés bér-munkáltatás kezdeteivel jellemzi a mezőgazdaságban (terminológiája nem egészen azonos a miénkkel, de lényegileg ugyanezt jelenti); a perifériára Kelet-Európában a második jobbágysággal összefüggő robotgazdálkodást, Hispán-Amerikában a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodást tartja meghatározónak; a félperifériára nézve pedig – s ez nagy lelemény – a részestermelést, részesbérletet, a dél-franciaországi *metayage*-t, az itáliai *mezzadria*-t ismeri fel jellegzetesnek. Amint látjuk, logikusan és egyben történetileg sikerült Wallersteinnek megoldania azt a nagyon fontos kérdést, hogy a mezőgazdasági termelés különböző fő formái miként kapcsolódtak a világgazdaság különböző övezeteihez, és hol melyik forma volt az uralkodó a korai újkorban. Még azt is megemlítem, hogy Wallersteinnek a „külső arénára” vonatkozó okfejtésével is egyetérték: azzal, hogy egyes övezetek, így a távolkeleti gyarmatok, a 16. században nem tagolódtak még az európai világgazdaságba – nem váltak még „perifériájává” –, bár már kapcsolatba kerültek vele. Ezt 1968-as tanulmányomban úgy fejeztem ki, hogy a tengerentúli gyarmatokat a régi típusú nemzetközi kereskedelem szálai fűzték a tőkésedő nyugat-európai körzetekhez akkor, amikor az utóbbiaknak a közép-kelet-európai régióval már modern típusú kapcsolataik alakultak ki.

Ami most már elválasztja, igen erőteljesen elválasztja felfogásainkat, az a periféria-problematika értelmezése. Immanuel Wallerstein ebbe a 16. századi perifériába – mint jeleztem – Közép-Kelet-Európát ugyanúgy beleszámítja, mint az amerikai spanyol (és portugál) gyarmatokat. Mi itt az alapvető különbség, amit úgy vélem, ő nem lát, vagy nem juttat kifejezésre kellőképpen? A közép-kelet-európai országokat, vegyük példaként a korabeli Lengyelországot és Magyarországot, a tengerentúli gyarmatoktól döntően megkülönbözteti, hogy az előbbieket a saját maguk belső, szerves fejlődéséből jutottak el egy olyan szintre a 15–16. században, hogy az iparosodó-tőkésedő atlanti-parti országok árukeresletének meg tudtak felelni: agrártermények kivitelével, fa, réz, és más nyersanyagok exportjával. A lengyel gabona és szarvasmarha, a magyar szarvasmarha és az észak-magyarországi réz kiviteléről van szó többek között, egyben nyugati iparcikkek (textiliák, vasárúk) importjának felvételéről. A közép-kelet-európai országok belső szerves fejlődése tette lehetővé, hogy a nyugati gazdasági „kihívásra” megfelelő választ adjanak, a születőben levő modern világgazdaságba betagozódnak. A tengerentúli gyarmatoknál viszont nincs szó ilyen belső fejlődésről, amelyik megérlelte volna annak lehetőségét, hogy bekapcsolódjanak a világgazdaságba. Őket éppenséggel a külső erők, az európai gyarmatosítás kényszerítette bele a világgazdaságba. Ilyen körülmények között nem azért kifogásolom Wallerstein periféria-fogalmát, mert bennünket, magyarokat vagy közép-kelet-európaikat bántana, hogy a gyarmatokhoz hasonló perifériának tekint minket, ő, dehogya! Alapvető gazdasági – és hozzáteszem: politikai – kategóriák különbségéről van szó. A 15–17. században a tengeren túli gyarmatosítás, a gyarmatosítás első, brutális, korai merkantilista szakasza, amit leginkább Spanyol–Amerikában látunk, a meglévő kulturák szétrombolását, az ezüst és az arany elrablását, majd rabszolgamunkaerővel való termeltetését jelentette. Egy kalap alá lehet-e venni ezzel Lengyelország vagy Magyarország 15–17. századi viszonyait? Ezek a közép-kelet-európai országok a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban agrárjelleggel vettek részt, aminek persze hosszabb távon megvoltak a súlyos következményei. Mégis, itt egészen más a légkör, más a gazdasági és politikai situáció – kell-e bizonygatni? –, mint az inka vagy az azték birodalom romjain, vagy akár a portugálok indiai fűszertelepein. Nem is lovagolnám ki ezt a kérdést ennyire – bocsánat a kifejezésért –, ha nem volna ez Wallerstein teóriája szempontjából nagymértékben koncepcionális kérdés. Wallerstein nagyszerű abban – és ezt már közgazdász kollégám, Szentés Tamás az elmaradott országok problematikájának kitűnő ismerője, legutóbbi könyvében lényegében megírta –, hogy ő világgazdaságban gondolkodik, és rámutat arra, hogy a 16. századtól kezdve feltétlenül szükséges világgazdaságban gondolkodni. De Wallerstein ugyanakkor tudatosan is elhatárolja magát a nemzeti elemtől, nem gondolkodik nemzetgazdaságban is. Ez pedig ugyancsak alapvető. Lenin rendkívül világosan megmutatta, hogy a kapitalizmus kifejlődésének kettős tendenciája van: az internacionalizálódás irányzata és egyidejűleg a nemzeti tendencia, a nemzetgazdaságok, nemzetállamok kialakulása. Igaza van Wallersteinnek, igen, világgazdasági szemlélet nélkül nem lehet megérteni a fejlődést már a 16–17. században sem. Ám hiányolom, hogy nem veszi észre: a világgazdasági szemléletet össze kell

kapcsolni a nemzeti gazdaságok kibontakozásának szemléletével. Akár elfogadjuk, akár nem a „középkori világgazdaság” Rörig-féle híres, vagy egy félszázada kidolgozott felfogását, kétségtelen, a régebbi, a modern világgazdaság előtti – ha úgy tetszik – „világgazdaságnak” az volt a lényeges vonása, hogy nem kapcsolódott nemzetgazdasági fejlődéshez. Az újkori Európának, az újabb koroknak viszont az a döntő vonása, hogy a világgazdasági fejlődés együtt jár a nemzetgazdaságok fejlődésével; a modern kori nemzetközi fejlődést a nemzet, a nemzetgazdaság, a nemzeti állam kategóriáinak szem előtt tartása nélkül nem lehet megérteni. Ebből adódik azután Wallerstein néhány utópista, bár igen rokonszenves, de mégiscsak naiv és utópista elképzelése a jelenre és a jövőre nézve is, mint például az, amely a szocialista világkormányra vonatkozik. Wallerstein a maga periféria-fogalmával szinte megelégedezik arról, hogy míg a tengerentúli gyarmatokon olyan állapotok és helyzetek alakultak ki az újkorban, amelyeket a kapitalizmus gyarmati rendszere néven ismerünk, addig Közép-Kelet-Európában a bonyodalmak, akadályok, olykor katasztrófák dacára, a második jobbágyság, a kései feudalizmus hosszan elhúzódó uralma dacára, önálló államok keretében, kapitalizmus felé, nemzeti-polgári fejlődés felé vezetett az út; a kapitalizmus megdöntése után pedig nemzeti keretek között indult meg és halad előre a szocializmus építése, az internacionalista kapcsolatok fejlődése.